

УДК 339.1

І. О. Тарлопов

ЕВОЛЮЦІЯ ТЕОРІЇ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: СЕРЕДИНА XV СТ. — ПОЧАТОК XX СТ.

Анотація. У статті досліджується процес формування теорій зовнішньоекономічної діяльності відповідно їх еволюції. Виявлено притаманні їм особливості, переваги та недоліки. Визначено теорії, які найбільше вплинули на подальший розвиток цієї діяльності.

Ключові слова: зовнішньоекономічна діяльність, теорії зовнішньоекономічної діяльності, меркантилізм, теорія «грошового балансу», механізм взаємодії «ціна — золото — потоки», «невидима рука» А. Сміта, теорія абсолютних переваг, теорія відносних переваг, теорія міжнародної торгівлі.

Summary. This article examines the process of formation of theories of foreign economic activity according to their evolution. We found Inherent to them features, advantages and disadvantages are revealed. The theories that most influenced the further development of this activity are defined.

Key words: foreign economic activity, the theories of foreign economic activity, mercantilism, the theory of «cash balance», mechanism of cooperation of «prices — gold — flow», «invisible hand» of Adam Smith, the theory of absolute advantage, comparative advantage theory, the theory of international trade.

Постановка проблеми. Економічна наука протягом довгого періоду часу намагається теоретично осмислити проблеми зовнішньоекономічної діяльності й вирішити ті фундаментальні протиріччя, які притаманні сьогоденню. У більшості випадків вирішення вищезазначених проблем не потребує значних зусиль. Однак знайти відповіді на питання, пов'язані із функціонуванням цієї сфери, досить складно, тому що більшість чинників не лежать на поверхні цих явищ.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми еволюції теорій зовнішньоекономічної діяльності (ЗЕД) становлять предмет дослідження багатьох вітчизняних і зарубіжних вчених. Так, О. А. Кириченко та О. І. Кредісов обґрунтували існування трьох груп концепцій ЗЕД; сучасні концепції міжнародної торгівлі розвивали у своїх працях Л. Бергаланфі, Р. Акофф, Ч. Хітч, В. В. Леон-

тьєв, В. Ю. Горчаков, М. О. Кизим, Ю. В. Макогон та ін. Проте комплексне дослідження еволюції теорій — від класичних визначень до їх сучасних трактувань та виявлення ступеня їх впливу на подальший розвиток зовнішньоекономічного сектору національної економіки — все ж таки залишається недостатньо дослідженим.

Метою статті є дослідження процесу історичного формування та здійснення зовнішньоекономічної діяльності, узагальнення та виокремлення основних історичних етапів еволюції теорій.

Виклад основного матеріалу. Спочатку теоретично осмислити проблеми зовнішньоекономічної діяльності намагалися за допомогою теорій меркантилізму. У Західній Європі він зародився у XV ст. Головною передумовою його генези був розпад феодалізму та зародження капіталістичних відносин. К. Маркс назвав його «початковим нагрома-

© І. О. Тарлопов, 2013

дженням капіталу», а великі географічні відкриття активізували зовнішню торгівлю [1, с. 43]. Ідеологі меркантилізму були впевнені, що тільки гроші та дорогоцінні метали здатні формувати багатство як окремої нації, так і усєї держави. Єдиним джерелом багатства вважався нееквівалентний обмін, який був результатом торговельних взаємовідносин з іншими державами. Примноження багатства, на їх думку, було невід'ємним від заходів стимулювання експорту і стримування імпорту, що в цілому сприяло подальшому розвитку національної промисловості. Ця доктрина була викладена у ряді книг, есе, памфлетів, авторами яких були купці, банкіри, урядовці, філософи з Англії, Іспанії, Франції, Португалії та Нідерландів. Серед видатних представників меркантилізму можна назвати імена Т. Мена (Англія), А. Сієрра (Італія), А. Монкретьєна (Франція). Ранній меркантилізм виник ще до великих географічних відкриттів. Його методологічне підґрунтя складала теорія «грошового балансу», яка мала на меті: залучення в країну значної кількості грошей з-за кордону; їх зберігання на території цієї ж країни. Предметом досліджень меркантилізму цього періоду була сфера грошового обігу. З подальшим розвитком капіталістичних форм господарства та розширенням зовнішньої торгівлі ставала очевидною неактуальність політики, яка сприяла нагромадженню грошей у країні. Таким чином, система монітарного меркантилізму трансформується у систему меркантилізму мануфактурного, який у літературі ще називається пізнім. Хронологічно він охоплює період з другої половини XVI ст. по другу половину XVIII ст. Методологічний базис цієї системи складала теорія торговельного балансу. Її сутність: перевищення вартості вивезених з країни товарів над вартістю тих товарів, що були ввезені до країни. Позитивний баланс має бути досягнутим за рахунок протекціоністських заходів. Предметом досліджень пізнього меркантилізму стає сфера товарного обігу. Отже, незмінними методологічними засадами залишаються: перевищення експорту над імпортом, стимулювання вивезення з країни товарів і ввезення в неї золота, захист національної економіки від небажаної іноземної конкуренції. Подальше дослідження дає змогу виявити спільність їх теоретичних поглядів:

1. Багатством є тільки те, що може бути реалізованим і перетвореним на гроші.
2. Тільки виробництво створює необхідні передумови для нагромадження багатства.
3. Джерелом багатства є сфера обігу.
4. Вона ж одночасно є джерелом прибутку.
5. Не всякий обіг товарів і грошей є джерелом багатства.
6. Баланс зовнішньої торгівлі має бути завжди позитивним.

Меркантилізм відображав сукупність поглядів і думок значної кількості людей, які були не

науковцями, а практиками і прагнули вирішити конкретні економічні питання. Крім того, історії відома значна кількість науковців, які бажали теоретизувати цю доктрину, не узгоджуючи між собою ні принципів, ні загального аналітичного інструментарію. Прихильники цієї доктрини сприймали сучасний їм світ у статистиці. Вони вважали, що багатство, яким володіють народи, є фіксованим. Отже, зростання добробуту окремої країни можливе тільки через перерозподіл багатства іншої.

Значна кількість золота давала змогу в той час утримувати в обігу більшу за обсягом грошову масу, що стимулювало б розвиток національного виробництва і збільшувало зайнятість. Таким чином, слід зробити висновок, що національна економіка має функціонувати в умовах неповної зайнятості, тому що тільки в таких умовах додаткове багатство може призвести до зростання національного виробництва і підвищення рівня зайнятості. В іншому випадку збільшення запасів золота і срібла в країні сприяло б розкручуванню інфляційної спіралі. Значення доктрини меркантилізму полягає в тому, що вона була першою спробою створення теорії, яка безпосередньо пов'язувала зовнішньоторгівельні відносини з внутрішньоекономічним розвитком країни, тобто її економічним зростанням. До того ж у рамках цієї доктрини були закладені основи сучасної теорії платіжного балансу.

Д. Хьюм був першим економістом, хто поставив під сумнів ідеї меркантилізму. Він розкритикував положення меркантилістів, що країни можуть до нескінченності нагромаджувати золото й срібло на своїх територіях. Розробивши механізм взаємодії «ціна — золото — потоки», вчений звернув увагу на те, що приток дорогоцінних металів не тільки забезпечить позитивне сальдо торговельного балансу, а й збільшить пропонування грошей в середині країни, що призведе до зростання цін та зарплати, внаслідок чого конкурентоспроможність країни почне зменшуватись. Відток золота з країни, навпаки, призведе до зниження цін, зарплати й збільшення конкурентоспроможності. Отже, країна не зможе постійно забезпечувати позитивне сальдо торговельного балансу, тому що внутрішньоекономічні чинники не будуть сприяти цьому. Таким чином, саме рух дорогоцінних металів між країнами формує необхідний механізм налагодження національних систем, в результаті чого розмір експорту зрівняється з обсягами імпорту, а торговельне сальдо буде дорівнювати нулю. Концепція Д. Хьюма ґрунтується на припущеннях: безпосередній зв'язок між обсягом грошової маси в обігу і рівнем цін; повна зайнятість кожної національної економіки; попит на товари є еластичним за ціною; існування досконалої конкуренції на всіх ринках; конвертація національної валюти в золото і навпаки. Аналізуючи зміст цієї доктрини, слід відзначити, що деякі по-

ложення викликають сумнів — умови ринку чистої конкуренції. Поки що класичній науці невідомі національні економіки, в яких чисто конкурентні ринки займали домінувальне становище. Інші ж постулати, навпаки, витримали випробування часом. Так, безпосередній зв'язок між кількістю грошей в обігу та рівнем цін із часом перетворився на кількісну теорію грошей, а здатність національної валюти вільно перетворюватись в золото і навпаки отримала назву «золотий стандарт».

Другим критиком меркантилізму став засновник класичної школи економічної теорії А. Сміт. Відправним пунктом його теорії було припущення, що багатство нації залежить не тільки від накопиченого запасу благородних металів, а й від потенційних можливостей економіки виготовляти кінцеві товари і надавати послуги. Тому найважливішим завданням уряду стає не нагромадження золота й срібла, а подальше стимулювання розвитку виробництва на засадах кооперації та подальшого розподілу праці. Найбільш сприятливі для цього умови створює вільна конкуренція, де її «невидима рука» погоджує дії значної кількості виробників таким чином, що кожен з економічних суб'єктів, бажаючи отримати власну вигоду, буде забезпечувати добробут суспільства в цілому. Обґрунтовуючи засади політики державного невтручання в економіку і вільної конкуренції, А. Сміт виступав за свободу торгівлі. Він вважав, що кожна з країн завжди виготовляє один або кілька товарів, виробництво яких відзначається мінімальними, порівняно із закордоном, витратами. Отже, у виробництві та обміні таких товарів країна буде мати абсолютні переваги. Саме такі товари мають бути експортовані та є об'єктом зовнішньої торгівлі.

Таким чином, ситуація абсолютних переваг має місце в тому випадку, коли та чи інша країна може виробляти один або кілька товарів з меншими витратами порівняно з іншими країнами. Тому експортуватись мають тільки товари, витрати на виробництво яких менше, ніж в інших країнах і, відповідно, імпортуватись товари, витрати виробництва яких за кордоном абсолютно нижчі.

Реалізуючи на зовнішніх ринках свої конкурентоспроможні товари, країна збільшує обсяги національного виробництва, підвищує рівень зайнятості, що в підсумку призводить до зростання доходів. У результаті торгівлі, в основу якої покладено принцип абсолютних переваг, зростає багатство нації та збільшується схильність до заощаджень. За А. Смітом, експорт збільшує обсяг національного виробництва, а імпорт забезпечує громадян країни більш дешевими товарами і послугами. У такій ситуації постраждають виробники неконкурентної продукції, але країна в цілому виграє. В основу висновків А. Сміта покладена теорія трудової вартості, згідно з якою обмін товарів здійснюється пропорційно кількості праці,

що необхідна для їх виготовлення. Другим припущенням А. Сміта є існування в національному господарстві ринку досконалої конкуренції, де праця є абсолютно мобільним фактором виробництва, тобто вільно переходить з однієї галузі в іншу. У той же час цей фактор є абсолютно немобільним під час зовнішньоекономічних відносин між країнами. Таким чином, згідно із теорією А. Сміта розвиток національного виробництва на основі абсолютної переваги і вільної торгівлі дозволяє кожній країні одночасно отримувати вигоду від міжнародної торгівлі, продаючи товари за світовими цінами. Кожна з країн виходить на новий рівень споживання, який був недосяжним на попередньому рівні. Отже, країнам вигідно проводити спеціалізацію виробництва на міжнародному рівні та здійснювати торгівлю на основі принципу абсолютної переваги. Однак теорія абсолютної переваги А. Сміта не є універсальною. Її обмеженість полягає в тому, що вона залишає відкритими відповіді на низку питань, що виникають в ході зовнішньоторговельних відносин.

Відповіді на ці питання дав сформульований Д. Рікардо закон порівняльних переваг. Розвиваючи теорію абсолютних переваг, Д. Рікардо довів, що зовнішня торгівля є взаємовигідною для двох країн навіть у тому випадку, коли жодна з них не володіє абсолютною перевагою ні за одним товаром. Основу досліджень Д. Рікардо складають: трудова теорія вартості; вільна торгівля; постійні витрати виробництва; досконала мобільність праці всередині країни і повна немобільність у зовнішньоекономічних відносинах; відсутність технічного прогресу; відсутність транспортних витрат.

Сутність закону порівняльних переваг розкриває таке визначення: підставою для виникнення і подальшого розвитку зовнішньоторговельних відносин є різниця у витратах виробництва товарів, незалежно від абсолютної величини цих витрат.

Цілком природним явищем є те, що витрати виробництва одного і того ж товару в різних країнах відрізняються між собою. За таких умов в будь-якій країні знайдеться товар, виробництво якого буде більш вигідним за існуючого співвідношення витрат, ніж виробництво інших товарів. Виробництво такого товару для країни буде відзначатися порівняльними перевагами, а сам товар стане об'єктом укладання зовнішньоторговельного контракту. В основу цієї моделі покладені відносні ціни на товари, що обмінюються, тобто припускається наявність бартеру. Введення в дослідження цієї моделі абсолютних цін істотно не вплине на остаточні висновки. Отже, Д. Рікардо досить коректно продемонстрував існування відносних переваг і вигод під час зовнішньої торгівлі.

Інший представник класичної школи Дж. С. Мілль, розвиваючи теорію міжнародної

торгівлі, вивів закон інтернаціональної вартості, визначивши, таким чином, методику розрахунку цін, які складають підстави для укладання вигідного зовнішньоекономічного контракту. «Вартості, за якими ця країна обмінюється своєю продукцією з іншими країнами, — писав Дж. С. Мілль, — залежать від двох факторів: по-перше, від розміру і здатності до розширення попиту цих країн на її товар порівняно з попитом на їх товари; по-друге, від розміру капіталу, що вивільняється під час внутрішнього виробництва товарів для власного споживання. Чим більше перевищення зовнішнього попиту на її товари над її попитом на іноземні товари і чим менше капітал, що залучається для виробництва експортних товарів з інших виробництв порівняно з аналогічним капіталом в інших країнах, тим більше сприятливими для цієї країни будуть умови міжнародного обміну, тобто тим більше іноземних товарів вона отримає в обмін на зазначену кількість своїх власних товарів» [1, с. 57].

Отже, світова ціна, як і будь-яка інша, встановлюється шляхом збалансування попиту і пропозиції. При цьому рівень світової ціни має бути достатнім для того, щоб дохід від сукупного експорту країни дозволив їй сплатити загальний обсяг імпорту.

Однак під час аналізу порівняльних переваг об'єктом дослідження стає не ринок окремого товару, а економічні відносини між ринками двох товарів, які одночасно виготовляються в двох різних країнах. Тобто центром уваги стають не абсолютні характеристики попиту і пропозиції, а їх відносні величини. Проведення їх порівняльного аналізу дало змогу отримати різноспрямовані результати. На думку російського вченого Г. П. Овчиннікова, вони будуть справедливі тільки відносно країн з однаковим економічним потенціалом. При порівнянні ж країн з протилежним потенціалом отримання об'єктивних результатів є неможливим.

Удосконалення теорії Д. Рікардо просліджується в працях його послідовників. Так, головна передумова «дві країни — два товари» була розповсюджена на більшу кількість країн та товарів, а в модель Д. Рікардо були введені транспортні витрати на сукупні послуги. Отримані результати довели не тільки дієспроможність цієї моделі, а й вигідність зовнішньої торгівлі для всіх її учасників. У другій половині ХХ ст. М. Дугалл проаналізував теорію порівняльних переваг із використанням статистичних даних, які характеризують 25 галузей промисловості США та Англії. Результати дослідження підтвердили дію закону порівняльних переваг. Була виявлена позитивна залежність між рівнем продуктивності праці в окремих галузях і питомою вагою їх продукції в сукупному експорті. Отже, структура експорту й імпорту визначається різною продуктивністю праці в цих країнах. Ці позитивні тенденції в подальшому були підтверджені в дослідженнях інших економістів. Але

деякі положення не співпадають з умовами сьогодення. Подальші дослідження цієї моделі свідчать про її корисність, але не універсальність. Так, ця теорія: по-перше, передбачає повну спеціалізацію країни на виробництві визначеного асортименту товарів, а це не завжди відбувається в реальній діяльності; по-друге, неврахування виробничого потенціалу окремих країн унеможливує визначення напрямку товарних потоків і ступеня їх інтенсивності; по-третє, не відзначений вплив міжнародної торгівлі на внутрішньоекономічний розподіл доходів; по-четверте, рикардівська модель не пояснює обмін значних партій схожих товарів між країнами з однаковим економічним потенціалом, які не мають відносних переваг. Таким чином, закон порівняльних переваг буде корисним для пояснення загальних тенденцій в процесах формування й структури міжнародних товарних потоків, але не визначає конкретних причин експорту або імпорту товарів суб'єкта зовнішньоекономічної діяльності.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, погляди на теорії зовнішньоекономічної діяльності в зазначений період і сьогодні відзначаються значною цінністю. Вони складають ядро сучасних концепцій зростання та подальшого розвитку ЗЕД. Враховуючи динамізм сучасного світу і мінливість зовнішнього середовища, виникає необхідність у продовженні подальших досліджень цього спрямування, результати яких автор буде оприлюднювати у своїх подальших публікаціях.

Література

1. Історія економічних учень : підручник / [Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко, А. М. Поручник та ін.] ; за ред. Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко. — К. : КНЕУ, 2001. — 564 с.
2. Горчаков В. Ю. Формирование организационно-экономического механизма управления внешнеэкономической деятельностью крупной компании : [монография] / В. Ю. Горчаков. — Донецк : Ин-т економіки пром-сти НАН України, 2007. — 181 с.
3. Кизим Н. А. Качество жизни населения и внешнеэкономическая деятельность предприятий : [монография] / Н. А. Кизим, В. А. Зинченко. — Х. : ИНЖЭК, 2009. — 184 с.
4. Макогон Ю. В. Глобализация и Украина в мировой экономике : учеб. для студ. вузов, которые обучаются по образоват.-проф. прогр. бакалавра по спец. «Междунар. экономика» / Ю. В. Макогон, Т. В. Орехова. — Донецк, 2004. — 477 с. : ил., табл.
5. Цопа Н. В. Управление развитием промышленных предприятий: методология, модели, методы : [монография] / Н. В. Цопа // НАН України. Ин-т економіки пром-сти. — Донецк ; Симферополь : ИТ «АРИАЛ», 2010. — 320 с.